

DEMİR ÇAĞI'NDA YUKARI DICLE BÖLGESİ

Kemalettin KÖROĞLU¹

Mezopotamya'nın iki önemli akarsuyundan biri olan Dicle'nin (Diglat) kaynaklarının bulunduğu Güneydoğu Toroslar, Doğu Anadolu yüksek yaylası ile Mezopotamya'nın sınırını belirlemektedir². Güneyin kültürel ve siyasal gelişmelerinin etkileri "Verimli Hilal" denen kuşağın kuzeyindeki bu yüksek dağ sırası üzerinden Anadolu'ya yalnızca, ana yolların geçtiği Ergani-Maden, Lice-Genç ve Bitlis Geçidi üzerinden ulaşma olanağı bulabilmiştir. Modern Diyarbakır ilinin bulunduğu, Torosların eteğindeki bölge, güneyden Tur-Abdin (Kaşjaru) ve doğudan da Karacadağ ile çevrilmiş olmasına karşılık, Şanlı Urfa üzerinden Suriye; Mardin Eşiği yoluyla da Irak ve Eski Mezopotamya ile daha sıkı bağlar kurabilmiştir. Dicle'nin de bu bağlantıda önemli rol oynadığı bilinmektedir. Bölge bu konumuyla güneyde Mezopotamya ve Suriye ile kuzeyde Orta ve Doğu Anadolu'yu birleştiren yolların kavşak noktasında, son derece önemli bir coğrafi konuma sahiptir (Bkz. Harita).

Denizden 500-800 m yüksekliğindeki verimli bölge ovaları, Dicle ve kollarının sağladığı sulama olanağı yüzünden Prehistorik Dönem'den bu yana toplumlar için çekim merkezi olagelmıştır. Bu durumun Geç Tunç Çağı sonlarından itibaren Assur için de göz ardı edilemez olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Orta Assur Krallığı dönemi ve sonrasında bölgenin yönetim merkezi ve garnizonlarla güçlendirilmesinde, Assur Krallığı'nın ihtiyacının önemli bir bölümünü karşılayan Ergani bakır yatakları (Maxwell-Hyslop 1973; Belli 1991) yanında tarım alanları ve stratejik konumun da öne çıktığı anlaşılmaktadır.

Son yıllara kadar Assur Krallığı'nın Yukarı Dicle bölgesi ile ilişkisi, yazılı belgelerin verdiği ipuçları dışında daha çok bölgeye gelen gezgin ve araştırmacıların belgedikleri anıtsal kaya kabartmaları, yazıt ve bazı büyük höyükle-

¹ Doç. Dr. Kemalettin Köroğlu, Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Göztepe-İstanbul.

² Bu çalışma, Türk Tarih Kurumu yayınları arasında *Üçtepe 1* adı ile basılan, 1994 yılında tamamladığımız *Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır' Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası* adlı doktora tezi esas alınarak, yeni yayınlar ve değerlendirmeler ışığında hazırlanmıştır.

rin varlığına dayandırılmıştır. Bunlar Dicle'nin kaynaklarından Birklinçay'daki I. Tiglat-pileser ve III. Şalmaneser yazıt ve kabartmaları (Russell 1986), Eğin'de 8. yüzyıla ilişkin bir Assur kabartması (Wäfler 1976), 1861 yılında Üçtepe'de (Kurkh) İngiliz konsolosu Taylor (Taylor 1865; Taylor 1868) tarafından bulunan, II. Assur-nasir-apli ve III. Şalmaneser dönemlerine ait Kurkh Monolitlerinden oluşmaktadır. Genellikle ana yollar üzerindeki Karaçalı (Tilalo), Pir Hüseyin, Diyarbakır/ İç Kale, Murattaşı (Pornak) ve Üçtepe gibi höyükler ile buralardan toplanan çanak çömlek hakkındaki ilk gözlemleri de bu gruba eklemek gerekir (Olmstead 1918; Meriggi 1967).

Yukarı Dicle bölgesi, ilk araştırmalardan uzun zaman sonra Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP) çerçevesinde planlanan ve bir bölümü bitirilmiş olan Kralkızı, Devegeçidi, Göksu, Batman ve Ilısu gibi barajlar yüzünden yeniden çekim merkezi olmuş ve araştırmacıların ilgisini çekmeye başlamıştır. Nitekim 1988 sonrası Sevin başkanlığında yapılan ve bizim de ekip üyesi olarak katıldığımız Üçtepe kazı ve yüzey araştırmaları³ (Sevin 1989; Sevin 1990; Sevin 1992; Sevin 1993; Köroğlu 1998), bölgenin batısında Çayönü kazı ekibi (Özdoğan 1990), doğusunda Algaze (Algaze 1989; Algaze - Breuninger vd 1991) başkanlığındaki bir grubun yüzey araştırmaları ve son yıllarda yeni teknik olanaklarla Ziyaret Tepe Höyüğü'nde yapılan ayrıntılı incelemeler (Matney 1998; Matney-Somers 1999) Yukarı Dicle yöresi ve özellikle de Demir Çağı konusunda yeni veriler ortaya çıkarmıştır.

Orta ve Yeni Assur dönemi yazıtlarına göre, Yukarı Dicle bölgesi, bazı boşluklar olmakla birlikte 13. yüzyılın başlarından 7. yüzyılın sonlarına kadar, Demir Çağı'nın büyük bölümünde (700 yıla yakın) Assur Krallığı'nın siyasal ve kültürel etkisi altında kalmıştır. Hurri-Mitanni Devleti'nin I. Şalmaneser (1274-1245) tarafından yıkılmasından hemen sonra bölgede başlayan yapılaşma, tam açık olmamakla birlikte Assur Krallığı'nın yıkılış dönemine kadar sürmüştür. Ancak 12. yüzyıldan itibaren kuzeydeki Alzi'den (Elazığ'da) Muşki topluluklarının, 11. yüzyıl sonlarından itibaren de güneyden Arami kabilelerinin bölgeye göçleri, ayrıca çeşitli iç karışıklıklar, krallığın bölgedeki denetiminde kısa süreli kesintilere yol açmış görünmektedir.

Yeni Assur Krallığı bölgede Tuşhan ve Amedi adlı iki eyalet merkezi oluşturmuş, ayrıca Sinabu, Damdamusa ve Tidu gibi kentleri kendi ihtiyaçlarına göre yeniden düzenlemiş; bunlardan bir bölümüne Assur kökenli halk grupları

³ Üçtepe kazı malzemesi ve Diyarbakır yüzey araştırmasının bulgularını kullanmama izin veren Prof. Dr. Veli Sevin'e teşekkürü zevkli bir görev saymaktayım.

yerleştirmiştir. Ayrıca bölgede, daha çok yerli halkın oturduğu anlaşılan Dicle'nin güneyinde Nirdun ve Nirbu; kuzeyinde de Şubria ve Dirria gibi bölgeler, zaman zaman yapılan yağma seferleri ile sindirilmiş ve sonrasında bu eyalet merkezlerinden kontrol edilmiştir. İhtiyaç duyulduğunda kullanılmak üzere alınan vergiler ve ele geçirilen ganimetlerin bir bölümü eyalet merkezlerinde depolanmıştır.

Söz konusu dönemde yörede geçen olaylar ve varlığını bildiğimiz kentler hakkındaki en önemli kaynaklar, II. Aşşur-nasir-apli'nin (883-859) krallık yıllarından gelir: *Kalhu Yazıtı* (ARI II 548-553) ve *Kurkh Monoliti* (ARI II 631-643) yörenin tarihi coğrafyası için temel kaynaktır. Ancak burada, daha önce ayrıntıları ile ele alınan (Kessler 1980; Köroğlu 1998) bu yazılı belgeleri tartışmak yerine, bölge için hemen bütünüyle yeni olan Üçtepe kazıları ve yüzey araştırmasından elde edilen arkeolojik malzemenin genel olarak yazılı belgeleri ne kadar yansıttığı konusu üzerinde durulacaktır.

Diyarbakır il merkezinin 40 km güneydoğusunda, Dicle Nehri'nin sağ kıyısında yer alan Üçtepe, 350 X 400 X 35-50 m kadar boyutları ile yöredeki en büyük höyüklerden biridir (Res. 1). Burada Prof. Dr. Veli Sevin başkanlığında 1988-1992 yılları arasında 5 dönem sürdürülebilen kazı çalışmalarında 7 açmada Orta ve Yeni Assur yapı katları saptanarak incelenmiş; bunlardan doğu yamaçtaki basamaklı açmada ise (III, X, ve XII no'lu açmalar), höyüğün stratigrafisi konusunda genel olarak bir fikir edinme olanağı elde edilmiştir (Sevin 1989; Sevin 1990; Sevin 1992; Sevin 1993; Köroğlu 1998). Bu üç açmanın verilerine göre höyükte üstten aşağı doğru Roma (1-4), Hellenistik (5-6), Yeni Assur (7-8), Orta Assur (9), Orta Tunç?-Son Tunç (10), Orta Tunç (Koloni Çağı) (11) ve İlk Tunç (12-13) Çağı yerleşmeleri bulunmaktadır (Res. 2-3, 10).

Orta Assur Krallığı ile ilişkilendirilen 9. yapı katı iki evreli kerpiç bir duvar ve iki tabandan oluşur (Res. 2-3). Kalıntıları basamaklı açmada küçük bir alanda incelenebilmiş olmasına rağmen ele geçen, aşağıda değineceğimiz bol sayıdaki çanak çömlek ve özellikle de zengin mezar buluntuları, yaşayanların kültürel kimliği konusunda önemli ipuçları verirler. Anne ve çocuğunun birlikte gömüldüğü mezar yerleşim alanının içindedir ve hediyelerden hilal biçimli altın küpeler, "pyxis" denen silindirik kemik nesne ve fayans kaseler Assurlu soyluların severek kullandığı türdedirler (Sevin 1989; Sevin 1990).

Üçtepe'de Yeni Assur dönemine ait olan 8. yapı katı da yine kerpiç duvarlar ve tabanlardan oluşan bir mimariye sahiptir. Benzer teknikte yapılmış duvarların saptandığı her üç tabaka (9, 8, 7. yk), arada boşluk olmaksızın birbiri üstü-

ne kurulmuştur. Kazı çalışmalarının yeterince geniş alanlarda yapılamamış oluşu, kesintilerin nedenleri ve siyasal gelişmelerle bağlantıları gibi problemlere tatmin edici açıklamalar yapılmasını güçleştirmektedir. Ancak 200 X 210 m kadar olan höyük konisinin hemen bütün yönlerinde incelenen 7. yapı katı mimarisinin niteliği hakkında biraz daha fazla değerlendirme yapma olanağı elde edilmiştir.

Höyüğün doğusundaki üç açmada (III, IV ve X) kazılarla, bazı bölümleri ise höyük yüzeyinin tıraşlanmasıyla belirlenen bu yapı katına ait bir duvar anıtsal niteliktedir. Günümüze 3.30 m yüksekliğinde ulaşan taş temelsiz kerpiç duvar 3.10 m kalınlığında (Res. 2-3) ve izlenebilen bölümü toplam 44.5 m uzunluğundadır. Kuzeyde (Açma VII) bu kez aynı yapı katında 5.40 m kadar kalınlığında kerpiç bir duvar saptanmıştır. Burada duvarla ilişkili olarak toprak sıva parçaları üzerinde siyah - beyaz renkte boyanmış üçgen ve damla motiflerinden oluşan kompozisyonlar bulunması (Res. 11), bazı mekanların resimlerle süslenmiş olduğunu göstermektedir (Sevin 1993). Kuzeybatı uçta (Açma I) ve güneyde (Açma VIII) bu döneme ilişkin olarak açılan mimari, kerpiç duvarları daha mütevazı boyutlarda, avluları çakıl taşı döşeli, kare tuğlalardan yapılmış işlikleri (Res. 12) olan mekanlarla temsil edilir. İşlikte kullanılan tuğlaların hemen hepsinin bir yüzlerine yapıştırıcı olarak zift sürülmüştür (Sevin 1990).

Anlaşılabildiği gibi 7. yapı katında, kalınlığı bazı bölümlerde 5.40 m'yi bulan kerpiç duvarlar, ziftli döşeme tuğlaları kullanılmış su kanalları ve freskolu mekanlar söz konusudur. Bu ayrıcalıklı olduğu anlaşılan gruba söz konusu tabakada ele geçen ve aşağıda değineceğimiz "saray malı" çanak çömleklerin varlığını da eklemek gerekir. Assur başkentlerinde stadellerin de kalın surlarla çevrildiği bilinmekle birlikte, Til-Barsip (Tell Ahmar) (Thureau-Dangin 1936) ve Hadatu (Arslantaş) (Thureau-Dangin - Barraıs vd 1931) gibi eyalet merkezlerinde yalnızca aşağı şehir surununun bulunması, Üçtepe'deki 7. yapı katı duvarını da stadeldeki büyük bir yapıyla ilişkilendirmek gerektiğini düşündürmektedir. Duvar resmi parçaları ve ziftli döşeme tuğlalarının Yeni Assur mimarlığında, Til-Barsip ve Hadatu gibi eyaletlerde görüldüğü üzere saray, tapınak veya konak gibi çoğunlukla stadelerde yer alan önemli yapılarda kullanılması bu değerlendirmeye uymaktadır.

Belki de bütün bu kalıntıların Assurlu karakterinin en güzel açıklaması, Tuşhan kentinin yöneticisi ve 728 yılı eponymi olan Duri-Aşşur'un, Diyarbakır bölgesinde Dicle kıyısında yaptırılmakta olan bir inşaat hakkında krala yazdığı mektubunda (Saggs 1963) belirlemektedir. Parker (1997) tarafından yeniden de-

ğerlendirilen söz konusu mektupta, kalenin savunma duvarı ve muhtemelen çift kanatlı ana kapısının inşa edildiği, misafir ve askerler için mekanlar hazırlandığı, ayrıca bir avlu ve kanalının asfalt (bitümen) ile kaplandığı belirtilmektedir.

Üçtepe'de 3 yapı katında saptanan Orta ve Yeni Assur dönemi çanak çömleği ve Yukarı Dicle bölgesindeki yüzey araştırmalarında 25 höyükten topladığımız malzeme de (bkz. aşağıda dağılım çizelgesi) Assur Krallığı'nın bu bölgedeki yapılanması hakkında, tartıştığımız buluntular paralelinde sonuçlar verirler. Genel olarak ele alındığında Üçtepe'de, Assur etkisinde şekillenmiş bol sayıda örnekle temsil edilen "Orta ve Yeni Assur dönemi yerli seramiği" ile daha az sayıda örnekle temsil edilen ve içinde 'saray malı' denen özel formlar da bulunan "Assur tipleri" olarak adlandırdığımız iki grubun olduğu görülmektedir.

Orta ve Yeni Assur yapı katlarında ele geçirilen ve yerli çanak çömlek grubunu oluşturan çanaklar, çömlekler, depo kapları, vazolar ve şişeler, açık kırmızımsı kahve ile pembe arasındaki tonlarda renkleri, bol saman katkılı hamurları ve genellikle bezemesiz yüzeyleri ile kolayca ayırt edilebilir durumdadırlar.

Formlarına göre çeşitli alt gruplara ayrılabilir olan çanaklar en yaygın grubu oluştururlar. Bunlar arasında basit ağız kenarlı, omuzları belirginleştirilmiş, bazen keskinleştirilmiş, omurgalı (Res. 4-5), dipleri düz veya halka biçiminde olanlar (carinated bowl tipe), Mitanni ve Orta Assur yapı katlarında en sık karşılaşılan tiplerdir (Pfälzner 1995; Postgate-Oats 1997: 51 vd; Schmidt 1999: 82). Assur Krallığı'nın başkentlerinden (Lines 1954; Haller 1954) de tanınan çanaklar, Üçtepe'de 8 ve 7. yapı katlarında azalmakla birlikte kullanılmaktadır. Yukarı Dicle bölgesindeki diğer höyüklerde ise Dicle'nin güneyinde Tepe, Kazıktepe, Höyükdibi, Aktepe, Tavşantepe, Kazancı ve Türkmenhacı; kuzeyinde ise Karaçalı (Tilalo) ve Pir Hüseyin höyüklerinde ele geçmiştir (Köroğlu 1998).

Dışa taşkın ağız kenarlı, bazen ağız kenarları oluklu, oval gövdeli olan çanaklar Üçtepe'de (7. yk) olduğu gibi (Res. 6/ 3-6) daha çok Yeni Assur yapı katlarından gelirler (Lloyd-Gökçe 1953: res. 6/ 14-29; Lumsden 1999: 5; Schmidt 1999: şek. 5a, 6a; Blaylock 1999: şek 5; Anastasio 1999: 175). Bölgede Dicle'nin kuzeyinde ve güneyindeki pek çok höyükte bulunmuştur.

Çanaklar içinde "Assur malları" veya "saray malları" olarak değerlendirilen ve metal üretimlerin taklidi olduğuna inanılan *fine carinated bowl* türünden 9. yapı katında yalnızca biri kuşkuyla iki adet bulunmuştur (Res. 6/ 1-2). Bölge höyüklerinde bulunmayan bu ender örneklerin Adachi (1997) tarafından vurgulandığı gibi 10. yüzyıldan itibaren Assur Krallığı'nın genişleme politikasına paralel olarak yayıldığı ve önemli merkezlere taşındığı anlaşılmaktadır.

Üçtepe'de özel grubu oluşturan "Assur tipleri" içindeki *nipple based goblet* denen dibi memecikli kadehler, gerek mal, yapım tekniği ve gerekse form olarak diğerlerinden ayrılırlar. Bunların, ağız kenarları genellikle hafif dışa eğik, gövdeleri basık küre ya da oval, ağız ile gövde birleşme yerleri kimi örneklerde keskin, dipleri ise meme ucu biçimlidir. Cidarları kaliteli örneklerde oldukça ince (1.5 mm kadar) olan kadehlerin genellikle iyi pişirilmiş hamurları saman yerine ince kum katkıdır (Res. 7-8).

Orta Assur dönemi çanak çömleği arasında sevilerek kullanılan kadehler, Yeni Assur dönemi boyunca başta Assur, Ninive, Nimrud gibi başkentler olmak üzere Tell Halaf, Sultantepe, Girnavaz gibi eyalet merkezi ve önemli kentlerde karşımıza çıkmaktadır (Oates 1959; Şenyurt 1988; Köroğlu 1998; Lumsden 1999: no 44-47;). Bunlar arasındaki çan gövdeliler (Res. 7/1-2) Orta Assur tabakalarında yoğun (Speiser 1933; Roaf 1983; Pfälzner 1995), üzerinde parmak baskı bezeme olan ve Üçtepe'de bir adet bulduğumuz, *dimpled goblet* denen "saray malı kadeh" ise (Res. 8/ 1) Yeni Assur döneminin temsilcisi gibi görünmektedir (Lines 1954; Rawson 1954; Oates 1959; Mallowan 1966; Ohtsu 1991; Blaylock 1999; şek. 10).

Yukarı Dicle bölgesinde dibi memecikli kadehlere, yoğun olarak bulunan Üçtepe yanında yalnızca Dicle'nin yine güneyindeki Tepe (Ziyaret Tepe: Matney 1998), Murattaşı (Pornak), Usotepesi ve Kazancı (Kürthacı) höyüklerinde rastlanmıştır. Bu durum, yazılı belgelerdeki bazı ipuçları ile beraber ele alındığında, Assur Devleti için önemli olan ve olasılıkla devlet tarafından çeşitli yapılarla donatılmış, içinde başkent veya eyaletlerdeki yaşam biçiminin ve bazı geleneklerin sürdürüldüğü kentlerin Dicle'nin güneyinde olduğuna işaret edebilir. Bir başka deyişle, törensel kabartmalarda kralların elinde gösterilen bu mallar Assur Krallığı'nın merkezi bölgesi ile daha sıkı bağlara işaret ediyor olmalıdır.

Yukarı Dicle bölgesinde Demir Çağı'na ilişkin olarak tanımlayabildiğimiz çanak çömlek arasında, kuzeyden gelen ve "Erken Demir Çağ türü yivli seramik" denen bir grup daha vardır (Res. 9). Oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış olan *yivli seramik* türünü, son yıllarda özellikle Keban ve Karakaya baraj gölü alanında yapılan kazılarda Erken Demir Çağ katlarından ve yüzey araştırmalarından iyi bir biçimde tanımaktayız. Yeni Assur seramiğinden oldukça farklı olan bu grup, ağır dönen bir çarkta veya elde yapılmış, çoğu kez kırmızı veya kahverenginde bir astarla kaplanmıştır. En belirgin özellikleri çanak ve çömlek form-

larının ağız ile omuzları arasında yer alan birden çok yatay yiv bezemedir. Kuzeyde Transkafkasya ve Erzurum çevresine, güneydoğuda Urmiye Gölü'nün batı kıyıları, batıda Fırat Nehri'ne kadar yayılan bu türün, Torosların güneyine de indiği anlaşılmaktadır (Sevin 1991; Özdoğan 1990; Bartl 1994; Bartl 1995). Fırat kıyısındaki Tille'de Orta Demir Çağı tabakalarında (IV.-V. yk) saptanan aynı türde çanak çömlek (Blaylock 1999: şek. 3), tarihleme bakımından Üçtepe'de 8. yapı katında bulunanlarla (Res. 9/ 6-7) paralellik gösterirler. Yukarı Dicle bölgesindeki yüzey araştırmasının bulguları Orta ve Yeni Assur dönemi çanak çömleğinin aksine bunların Dicle'nin kuzeyindeki höyüklerde daha yoğun olduğunu göstermektedir. Ergani Ovası'ndaki bazı merkezlerde yivli seramiğin varlığı 1988 yılında Özdoğan (1990); doğusunda ise Dicle'nin kuzeyinde Batman baraj gölü alanında 1990 yılında Rosenberg (1992) tarafından belgelenmişti. Bu bulgular, bizim bu iki bölge arasında yürüttüğümüz yüzey araştırması sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Ancak Dicle'nin güneyindeki birkaç höyükte daha bu türe rastlanmıştır.

Görüldüğü gibi Yukarı Dicle bölgesindeki Orta ve Yeni Assur dönemine ilişkin arkeolojik malzeme, Assur yazılı belgeleri ile pek çok noktada çakıştırılabilmektedir. Söz konusu belgelerde adı geçen Tuşhan, Sinabu ve olasılıkla Tidu gibi yönetim merkezleri Kaşjaru, yani Tur Abdin'in kuzeyinde ve Dicle'nin güney kıyısındadır. Arkeolojik malzeme ve özellikle de "Assur malları" denen türde çanak çömlek de bu kıyıda büyük höyüklerde ele geçmiştir. Gerçekten de başta Üçtepe olmak üzere üzerindeki çanak çömlek buluntuları bakımından da dikkat çekici olan büyük höyükler Dicle kıyısında bulunurlar. Çevresinde bir sur kalıntısı görülen Pornak (Murattaşı), adı Yeni Assur döneminden Osmanlı döneminin sonuna kadar Amedi veya Amid biçiminde yaşayan Diyarbakır/ İçkale Höyüğü ve bölgenin güneydoğusundaki Tepe Höyüğü bunlardan başlıcalarıdır. Ayrıca modern Mardin-Diyarbakır yolu üzerindeki Kazıktepe ve Dicle'nin kuzeyindeki Karaçalı (Tilalo) da bu önemli höyükler gurubuna dahil edilebilir.

Dicle kıyısındaki höyükler arasında gerek stelleri, mimari kalıntıları ve gerekse çanak çömlek buluntuları ile dikkati çeken Üçtepe Höyüğü, Yeni Assur döneminde bir garnizondan çok daha önemli işlev görmüş olmalıdır. Tepe Höyüğü'nü öneren görüşler olmakla birlikte (Kessler 1980; Karg 1999; Radner-Schachner 2001), kanımızca Orta ve Yeni Assur dönemi yönetim merkezi Tuşhan'ı lokalize etmek için Üçtepe hala en uygun seçenektir ve şu aşamada bu değerlendirmede kullanılacak daha çok arkeolojik kanıtı sahiptir. Yazıtlarda adı

geçen diğer kentler için de bu bağlamda arkeolojik buluntular arttıkça bunları ön plana alan yeni denemeler yapılması gerektiğini düşünmekteyiz⁴.

Yazılı belgelere göre, bu bölgede kurulan Tuşhan ve Amedi gibi eyalet merkezleri aracılığıyla güney sınırı Kaşjaru (Tur Abdin) tarafından çizilen Nairi ülkesi ve halkları kontrol altına alınmıştır. Bunun arkeolojik bulgulara yansımaları ise Dicle'nin güneyinde yoğunlaşan, ancak kuzeyine de yayılan Assur etkili çanak çömlek ile kuzeyde yoğun olan yivli seramik türü gibi görünmektedir.

Boyutları ve buluntuları bakımından dikkat çekici merkezlerin Dicle kıyısında olması, kanımızca Assur Krallığı'nın sınırlarının bu nehir tarafından çizildiği anlamına gelmemektedir. Özellikle yaz aylarında azalan suları nedeniyle kolayca geçilebilen nehir yatağı, bir engel oluşturması nedeniyle değil, yukarıda söylediğimiz gibi verimli tarım alanları nedeniyle kentleşmede önemsenmiş olmalıdır.

Yeni Assur dönemi yerli çanak çömleğinin kuzeydeki birçok merkezde üretilmiş olduğu bizim bulgularımız yanında Ilısu Barajı kapsamındaki yeni çalışmalarla da belgelenmiştir (Ökse vd. 2001; Karg 2001) Bu türün etkilerinin Torosların kuzeyine (Hauptmann 1969/ 70) ve hatta Fırat'ın batısına (Ökse 1988: 196; Blaylock 1999) kadar ulaşabilmesi ise genel olarak Yukarı Dicle bölgesindeki Assur kültürünün güçlü oluşu ile açıklanabilir. Anlaşıldığı kadarıyla Diyarbakır-Bismil arasındaki bu verimli bölge, Assur Krallığı tarafından adeta bir ada gibi ileri karakollarla güçlendirilmiş ve merkezle bağı güçlü tutulmuştur. Bu durum Assurluların yayılma politikalarında, başkentlerine yakın olsa bile tarıma uygun olmayan alanları atlayarak yapılaşmalarını verimli alanlarda yoğunlaştırdıkları teorisine (Liverani 1988: 81 vd; Matney 1998) uygun gelmektedir.

Orta Assur Krallığı'nın sonlarına doğru, özellikle 11. yüzyıl ortaları ile 10. yüzyıl ortaları arasındaki dönemde Yukarı Dicle bölgesini de etkileyen göç ha-

4 Yukarıda da belirttiğimiz gibi bölgede özellikle yeni baraj projeleri kapsamında yapılan kazı ve yüzey araştırmaları, tarihi coğrafya çalışmaları için de yeni malzeme sağlamaktadır (Bkz. Radner-Schachner 2001). Örneğin bizim çalışmamızda (Köroğlu 1998: 81) II. Assur-nasir-apli'nin 3. Nairi seferinde geçen "Adani" adlı kenti lokalize ettiğimiz Gürpınar (Eski Edene, Adına, Cullap) köyünde, önerimizi destekleyecek biçimde Assur yazıtlarında sözü edilen türde bir yerleşmenin varlığını gösteren Geç Hitit kabartma ve heykeltıraşlık eserleri bulunmuştur (Kulakoğlu 1999: 167 vd; Kulakoğlu 2000: 2). Kulakoğlu'nun yeni yüzey araştırmasında kabartma veya yontu bulduğu bir diğer merkez olan Hacıgöz de tarihi coğrafya açısından önemlidir. Burası Matrakçı Nasuh'un kayıtlarına göre Diyarbakır ile Urfa arasındaki sefer yolunun konaklarından biridir. Yeni buluntular yolun geçmişinin Demir Çağı'na kadar gidebileceğine işaret edebilir. Ancak yerleşmenin konumu, Osmanlı Dönemi'ndeki Irakeyn Seferi'nin ve 3. Nairi seferinde Urfa bölgesinden kuzeye Diyarbakır'a yönelen Assur ordusunun, günümüzdeki modern yoldan güneyde olmakla birlikte, Karacadağ'ın kuzeyinden geçen eski yolu izlemiş olması gerektiğini göstermektedir. Bundan dolayı söz konusu seferler ve eski yol için, Üçtepe I adlı çalışmamızdaki "Demirci Yolu" başlıklı bölümde önermiş olduğumuz (Köroğlu 1998: 81 vd, 89: harita) Karacadağ'ın güneyinden geçen bir güzergahı, seçenekler arasında gerilere almak gerekmektedir.

reketleri, çeşitli iç karışıklıklar ve belki iklimdeki değişim gibi nedenlerle krallığın küçüldüğü ve eyaletler üzerindeki kontrolü büyük oranda kaybettiği bilinmektedir (Roaf 2001). Bu türdeki ara dönemlerin varlığı, Üçtepe’de birbiri üzerine kurulmuş üç Assur yapı katının varlığıyla izlenebilmektedir. Ancak bu yapı katları arasında büyük boşlukların veya farklı kültür kalıntılarının bulunmaması, Tuşhan gibi büyük kentlere verilen önemin ve buralarda yeniden yapılanma için gösterilen gayretin işareti olarak algılanabilir.

Yukarı Dicle bölgesinde gerek kazı ve gerekse yüzey bulguları, bölgeye farklı yönlerden ulaşan kültürel etkileri sezinlememize katkı sağlamakla birlikte, Habur Vadisi’nde gözlemlendiği üzere (Bernbeck 1999: 171) etnik gruplarla ilişkiler kurmada yardım etmemektedir. Örneğin üzerinde çalıştığımız bölgede Bit-Zamani (Amedi-Diyarbakır) adı ile örgütlenen Arami toplumuna ilişkin kültür çanak çömlek malzeme aracılığıyla tanımlanamamaktadır.

YUKARI DICLE YÖRESİNDE BULUNAN ORTA VE YENİ ASSUR DÖNEMİ ÇANAK ÇÖMLEK TÜRLERİNİN MERKEZLERE GÖRE DAĞILIMI

DİCLE’NİN GÜNEYİNDEKİ HÖYÜKLER		
Orta ve Yeni Assur Dönemi Yerli Seramiği	Assur Tipleri	Yivli Seramik
Üçtepe (Kurkh)	Üçtepe	Üçtepe
Murattaşı (Pornak)	Murattaşı (Pornak)	Kazancı (Kürthacı)
Şükürlü	Kazancı (Kürthacı)	Aktepe
Kazıktepe	Usotepesi	İncirtepe (Tilarap)
Höyükdibi (Melkiş)	Tepe (Behramki)	
Tavşantepe		
Şekerviran		
İncirtepe (Tilarap)		
Aktepe		
Kazancı (Kürthacı)		
Türkmenhacı		
Aralık (Tezekli)		
Tepe (Behramki)		
Balcılar (Saladun)		
Pınarbaşı (Matar)		
DİCLE’NİN KUZEYİNDEKİ HÖYÜKLER		
Orta ve Yeni Assur Dönemi Yerli Seramiği		Yivli Seramik
Beşiktepe (Mollacebbar)		Eliaçık (Köpekli)
Karaçalı (Tilalo)		Karaçalı (Tilalo)
Y. Bağpınar (Zoğzunç)		Y. Bağpınar (Zoğzunç)
Yarımca		Gökçetevek (Raşık)
Çubuklu (İshakan)		Yarımca
Pir Hüseyin		Çubuklu (İshakan)
Sivritepe (Şehaban)		Sivritepe (Şehaban)

B İ B L İ Y O G R A F Y A

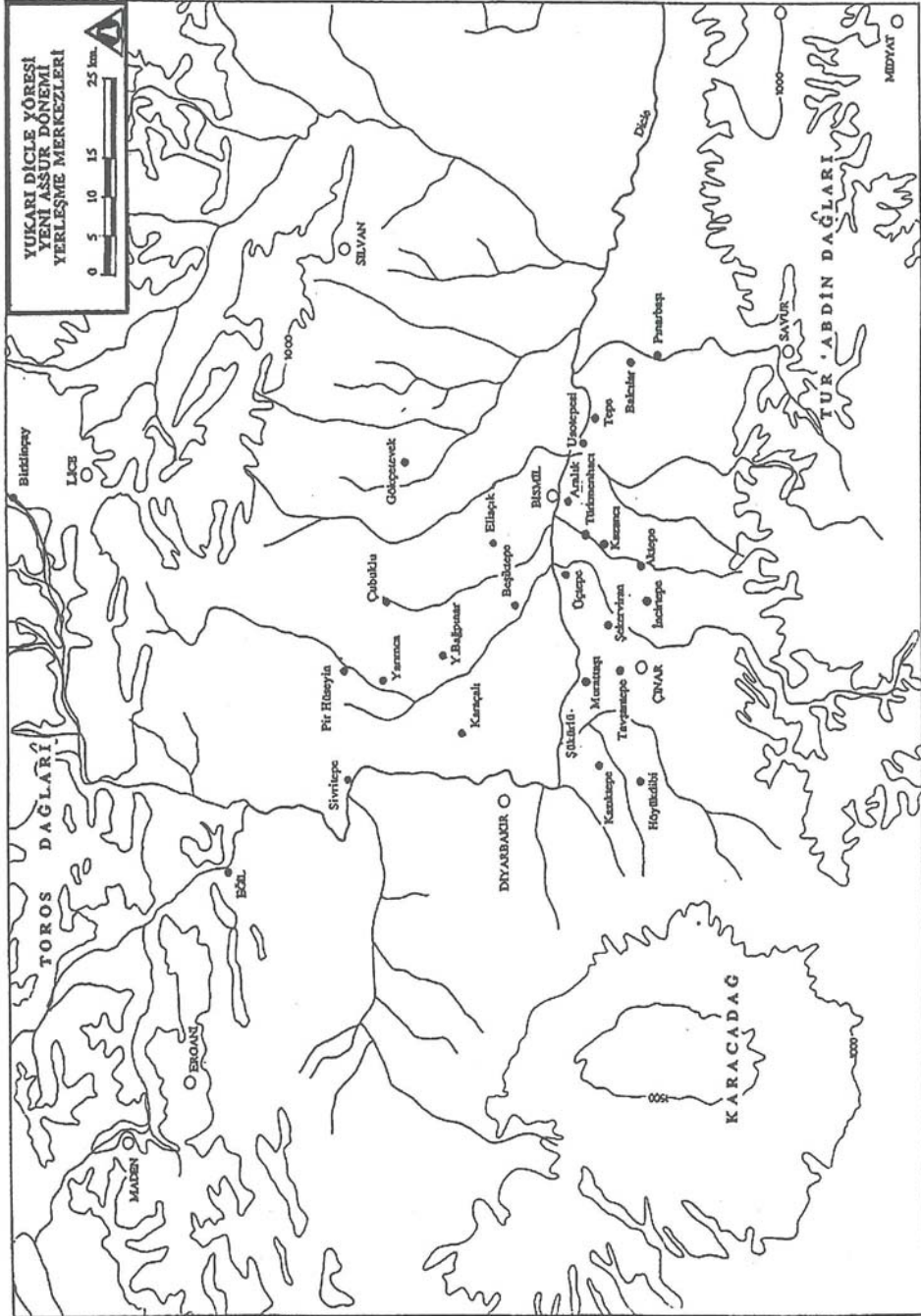
- Adachi, T. (1997), "The Fine carinated bowl in the Iron Age", *Bulletin of the Ancient Orient Museum* XVIII: 41-55.
- Algaze, G. (1989), "A New Frontier: First Results of the Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project, 1988" *Journal of Near Eastern Studies* 48/4: 241-281.
- Algaze, G. - R. Breuninger - C. Lightfoot - M. Rosenberg (1991), "The Tigris-Euphrates Archaeological Reconnaissance Project: A Preliminary Report of the 1989-1990 Seasons" *Anatolica* XVII: 175-240.
- Anastasio, S. (1999), "Prospection archéologique du Haut-Khabur occidentale (Syrie du N.E) Preliminary Information on the Pottery of the Iron Age", *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*, ed. A. Hausleiter, A. Reiche, (Münster): 173-191.
- ARI I-II: A. K. Grayson, *Assyrian Royal Inscriptions I-II* (Wiesbaden 1972-1976)
- Bartl, K. (1994), "Die frühe Eisenzeit in Ostanatolien und ihre Verbindungen zu den benachbarten Regionen", *Bağdader Mitteilungen* 25: 473-518.
- Bartl, K. (1995), "Some Remarks on Early Iron Age in Eastern Anatolia", *Anatolica* XXI: 205-212.
- Belli, O. (1991), "Ore Deposits and Mining in Eastern Anatolia in the Urartian Period: Silver, Copper and Iron", *Urartu A Metalworking Center in the First Millennium B.C.E.* (ed. R. Merhav) (Jerusalem): 16-41.
- Bernbeck, R. (1999), "An Empire and its Sherds", *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*, ed. A. Hausleiter, A. Reiche, (Münster): 151-172.
- Blaylock, S. (1999): "Iron Age Pottery from Tille Höyük, South-Eastern Turkey", *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*, ed. A. Hausleiter, A. Reiche, (Münster): 263-286.
- Haller, A. (1954), *Die Gräber und Gräfte von Assur* WVDOG 65 (Berlin).
- Hauptmann, H. (1969/70), "Norşun-Tepe historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *Istanbul Mitteilungen* 19-20: 21-78.

- Karg, N. (1999), "Gre Dimse 1998: Başlangıç Raporu", *Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1998 Yılı Çalışmaları/ Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1998*, ed. N. Tuna, J. Öztürk, (Ankara): 237-270.
- Karg, N. (2001), "Gre Dimse 1999, İlk Sonuçlar", *Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/ Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, ed. N.Tuna, J.Öztürk, J. Velibeyoğlu, (Ankara): 643-670.
- Kessler, K. (1980), *Untersuchungen zur historischen Topographie Nordmesopotamiens*, Beihefte zum Tübingen Atlas des Vorderen Orients (Wiesbaden).
- Köroğlu, K. (1998), *Üçtepe I: Yeni Kazı ve Yüzey Bulguları Işığında Diyarbakır/ Üçtepe ve Çevresinin Yeni Assur Dönemi Tarihi Coğrafyası*, (Ankara).
- Kulakoğlu, F. (1999), "Late-Hittite Sculptures from the Şanlıurfa Region", *Essays on Ancient Anatolia*, ed. H.I.H. Prince Takahito Mikasa, (Wiesbaden): 167-181.
- Kulakoğlu, F.(2000), "Şanlıurfa M.Ö. I. Bin Merkezleri Yüzey Araştırması", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı II (AST)*: 1-10.
- Lines, J. (1954), "Late Assyrian Pottery from Nimrud", *Iraq XVI/2*: 164-167.
- Liverani, M. (1988), "The Growth of the Assyrian Empire in the Habur/ Middle Euphrates Area: A New Paradigm", *State Archive of Assyria Bulletin II/ 2*: 81-98.
- Lloyd, S.-N. Gökçe (1953), "Sultantepe", *Anatolian Studies* 3: 27-51.
- Lumsden, S. (1999), "Neo-Assyrian Pottery from Nineveh", *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*, ed. A. Hausleiter, A. Reiche, (Münster): 3-15.
- Mallowan, M.E.L. (1966), *Nimrud and its Remains I* (London).
- Matney, T. (1998), "The First Season of Work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakır Province: Preliminary Report", *Anatolica XXIV*: 7-30.

- Matney, T.-L. Somers (1999), "The Second Season of Work at Ziyaret Tepe in the Diyarbakır Province: Preliminary Report", *Anatolica* XXV: 204-219.
- Maxwell-Hyslop, K.R. (1973), "Assyrian Sources of Iron, A Preliminary Survey of the Historical and Geographical Evidence", *Iraq* XXXV: 139-154.
- Meriggi, P. (1967), "Sesto Viaggio Anatolico", *Oriens Antiquus* 6: 269-303.
- Oates, J. (1959), "Late Assyrian Pottery from Forth Shalmaneser", *Iraq* XXI/ 2: 130-146.
- Ohtsu, T. (1991), "Late Assyrian Palace Ware, concerning dimpled goblet", *Essays on Ancient Anatolian and Syrian Studies in the 2nd and 1st Millennium B.C.* ed. Prince T. Mikasa, (Wiesbaden): 131-154.
- Olmstead, A. T. (1918), "The Calculated Frightfulness of Ashur Nasir Apal", *Journal of the American Oriental Society* 38: 209-263.
- Ökse, T. (1988), *Mittleisenzeitliche Keramik Zentral-Ostanatoliens mit dem Schwerpunkt Karakaya-Stauseegebiet am Euphrat* (Berliner Beiträge zum Vorderen Orient Band 9) (Berlin).
- Ökse, T.- A. O. Alp vd. (2001), "Salat Tepe 1999 Yüzey Araştırması", *Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/ Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, ed. N.Tuna, J.Öztürk, J. Velibeyoğlu, (Ankara): 593-619.
- Özdoğan, M. (1990), "1988 Yılı Diyarbakır Yüzey Araştırması", VII. AST: 459-466.
- Parker, B.J. (1997), "Garrisoning the Empire: Aspects of the Construction and Maintenance of Forts on the Assyrian Frontier", *Iraq* LIX: 77-87.
- Pfälzner, von P. (1995), *Mitannische und Mittelassyrische Keramik. Eine Chronologische, Funktionale und Produktionsökonomische Analyse. Berichte der Ausgrabungen Tall Şeh Hamad/ Dur Katlimmu 3.* Dietrich Reimer Verlag (Berlin).
- Postgate, N.- D. Oats - J. Oats (1997), *The Excavation at Tell Al Rimah: The Pottery*, (Wiltshire).

- Radner, K.- A. Schachner (2001), "Tuşhan'dan Emedi'ye: Assur Döneminde Yukarı Dicle Havzasıyla İlgili Topografik Sorular", *Ilisu ve Kargamış Baraj Gölleri Altında Kalacak Arkeolojik ve Kültür Varlıklarını Kurtarma Projesi 1999 Yılı Çalışmaları/ Salvage Project of the Archaeological Heritage of the Ilisu and Carchemish Dam Reservoirs Activities in 1999*, ed. N.Tuna, J.Öztürk, J. Velibeyoğlu, (Ankara): 729-752.
- Rawson, P. S. (1954), "Palace Wares from Nimrud. Technical Observations on Selected Examples", *Iraq XVI*: 168-172.
- Roaf, M. (1983), "A Report on the Work of the British Archaeological Expedition in the Eski Mosul Dam Salvage Project from November 1982 to June 1983" *Sumer XXXIX/ 1.2*: 68-82.
- Roaf, M. (2001), "Continuity and Change from the Middle to Late Assyrian Period", *Migration und Kulturtransfer, Der Wandel vorder-und zentralasiatischer Kulturen im Umbruch vom 2. zum 1. vorchristlichen Jahrtausend*, Ed. R. Eichmann-H. Parzinger, (Bonn): 357-369.
- Rosenberg, M. (1992), "The Batman River Archaeological Reconnaissance Survey, 1990", *IX. AST*: 447-460.
- Russell, H.F. (1986), "Assyrian Monuments at the Tigris Tunnel" *III. AST*: 361-363.
- Saggs, H.W.F. (1963), "The Nimrud Letters, 1952-Part VI", *Iraq, XXV*: 70-80.
- Schmidt, C. (1999): "Die Keramik der Areale A-F in Kar-Tukulti-Ninurta", *Iron Age Pottery in Northern Mesopotamia, Northern Syria and South-Eastern Anatolia*, ed. A. Hausleiter, A. Reiche, (Münster): 61-90.
- Sevin, V. (1989), *Excavations at Üçtepe* (İstanbul).
- Sevin, V. (1990), "1988 Yılı Diyarbakır/ Üçtepe Kazısı", *XI. Kazı Sonuçları Toplantısı* (KST): 103-123.
- Sevin, V. (1991), "Elazığ Yöresi Erken Demir Çağı ve Muşkiler Sorunu", *Höyük 1*: 51-64.
- Sevin, V. (1992), "Diyarbakır/Üçtepe Höyüğü Orta Tunç Çağı Seramiği", *Orient Express 2*: 12-14.
- Sevin, V. (1993), "1991 Yılı Diyarbakır Üçtepe Höyüğü Kazıları", *XIV. KST I*: 175-191.

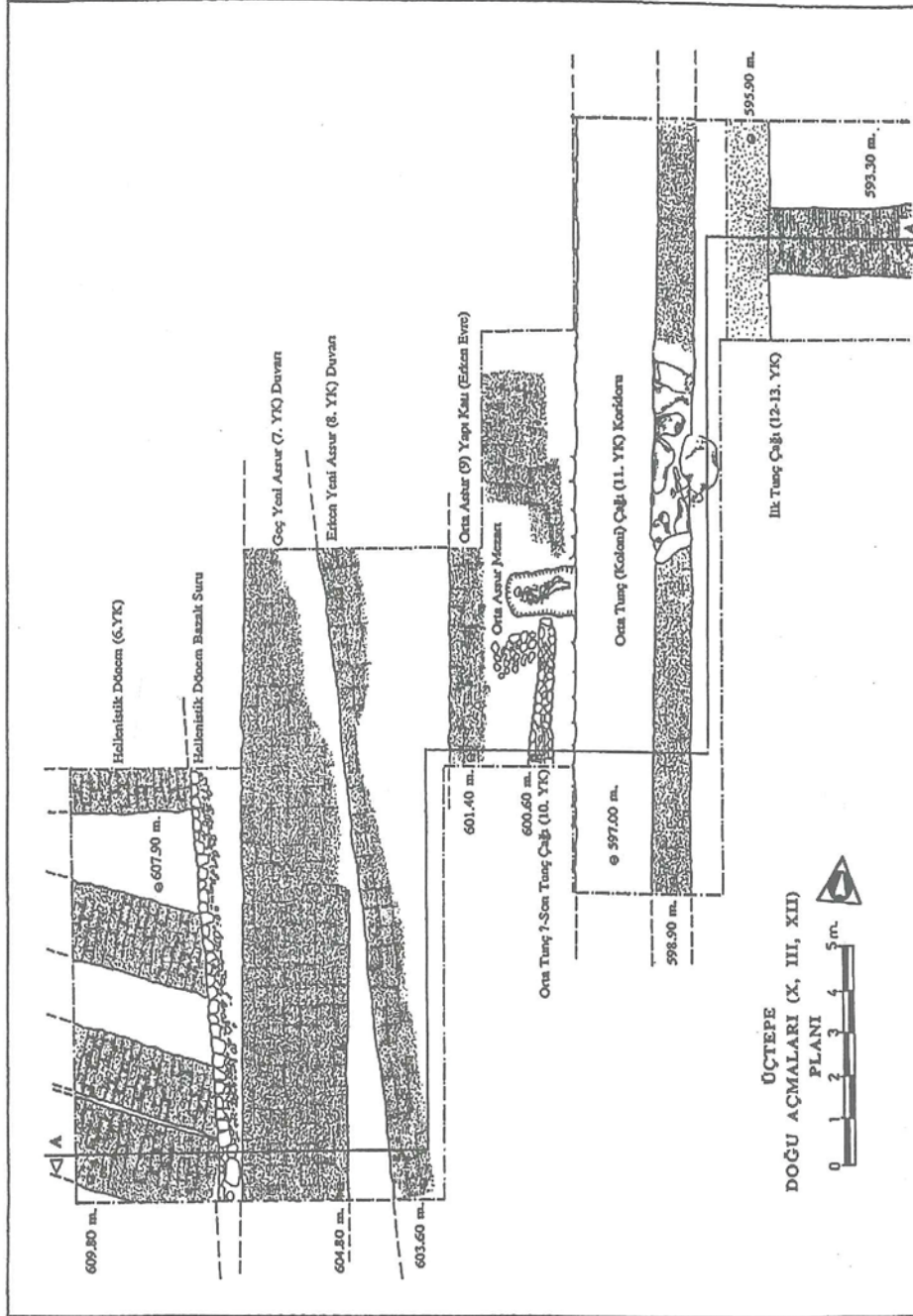
- Speiser, E. A (1933), "The Pottery of Tell Billa", *The Museum Journal* 23: 249-283.
- Şenyurt, S. Y. (1988), "Girnavaz Kazıları Işığında Geç Assur Devri Dügme Dipli Vazoları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* XXXII: 281-291.
- Taylor, J. G. (1865), "Travels in Kurdistan, with Notices of the Sources of the Eastern and Western Tigris, and Ancient Ruins in their Neighbourhood", *Journal of Royal Geographical Society (JRGS)* 35: 21-58
- Taylor, J. G. (1868), "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deysim Dagħ in 1866", *JRGS* 38: 281-361.
- Thureau-Dangin, F.- A. Barraıs - G. Dossin - M. Dunand, (1931), *Arslan-Tash, Texte* (Paris).
- Thureau-Dangin, F.- M. Dunand, (1936), *Til Barsib* (Paris).
- Wäfler, M. (1976), "Das neuassyrische Felsrelief von Eğıl", *Archäologischer Anzeiger*: 290-305.

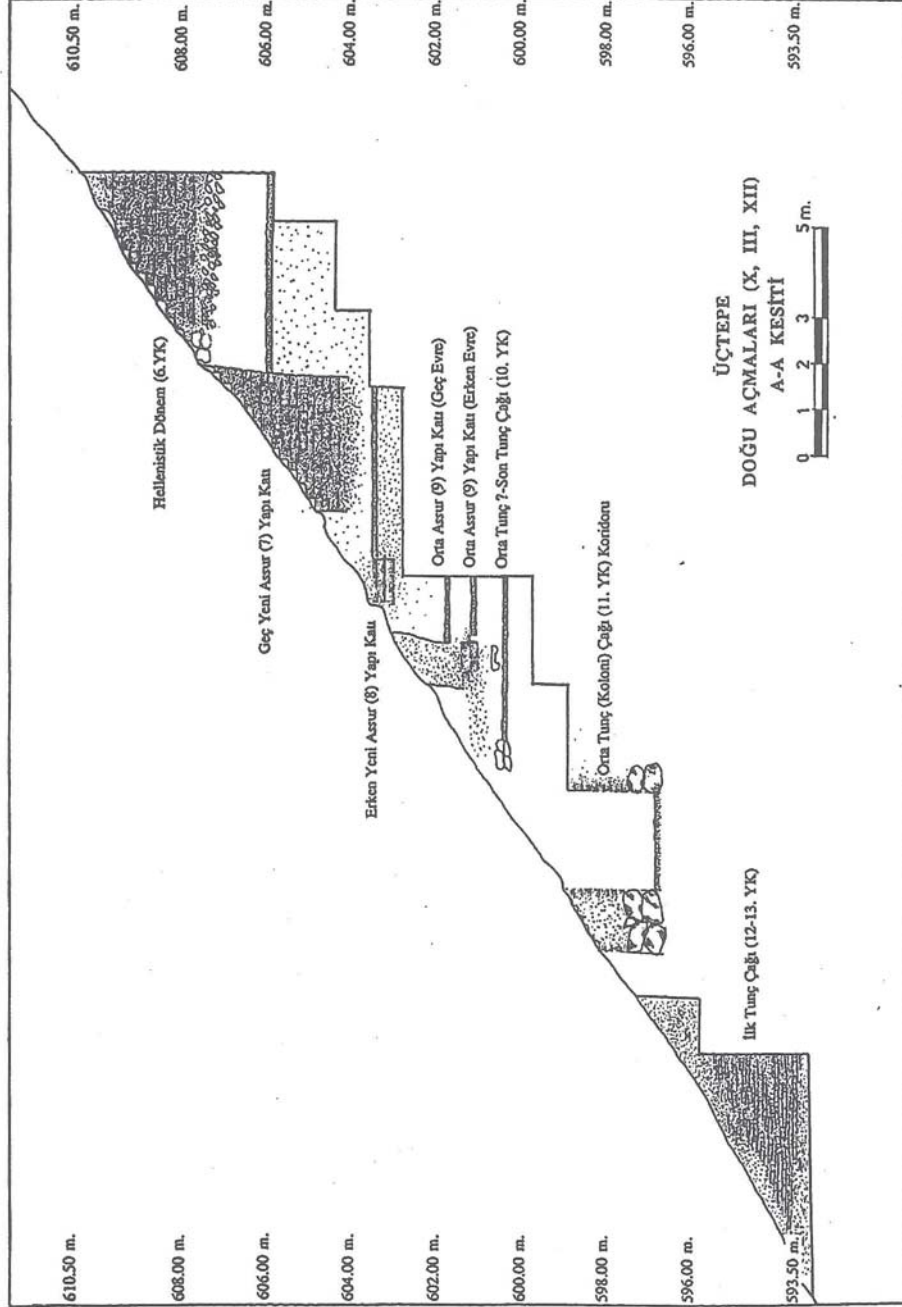
Harita

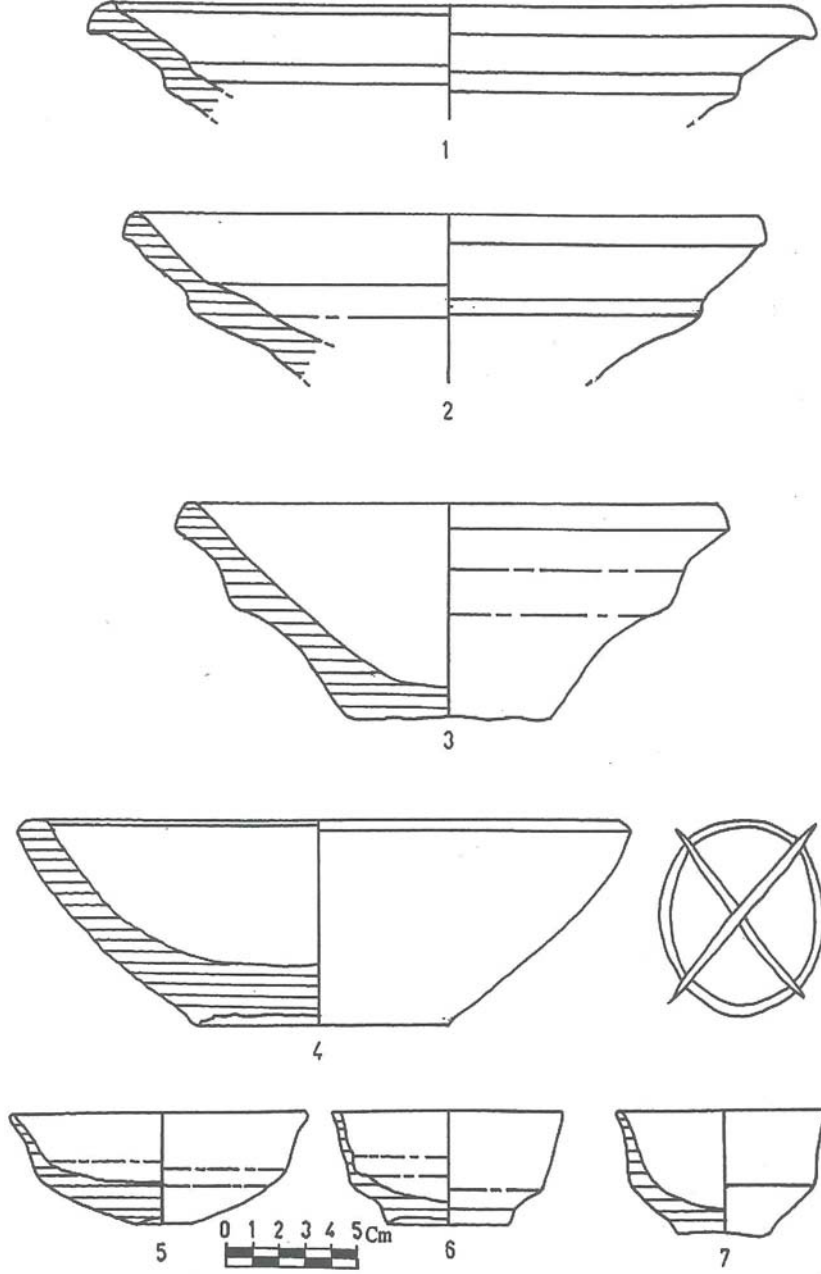
Resim 1: Üçtepe Hüyükü topoğrafik planı ve açmalar.

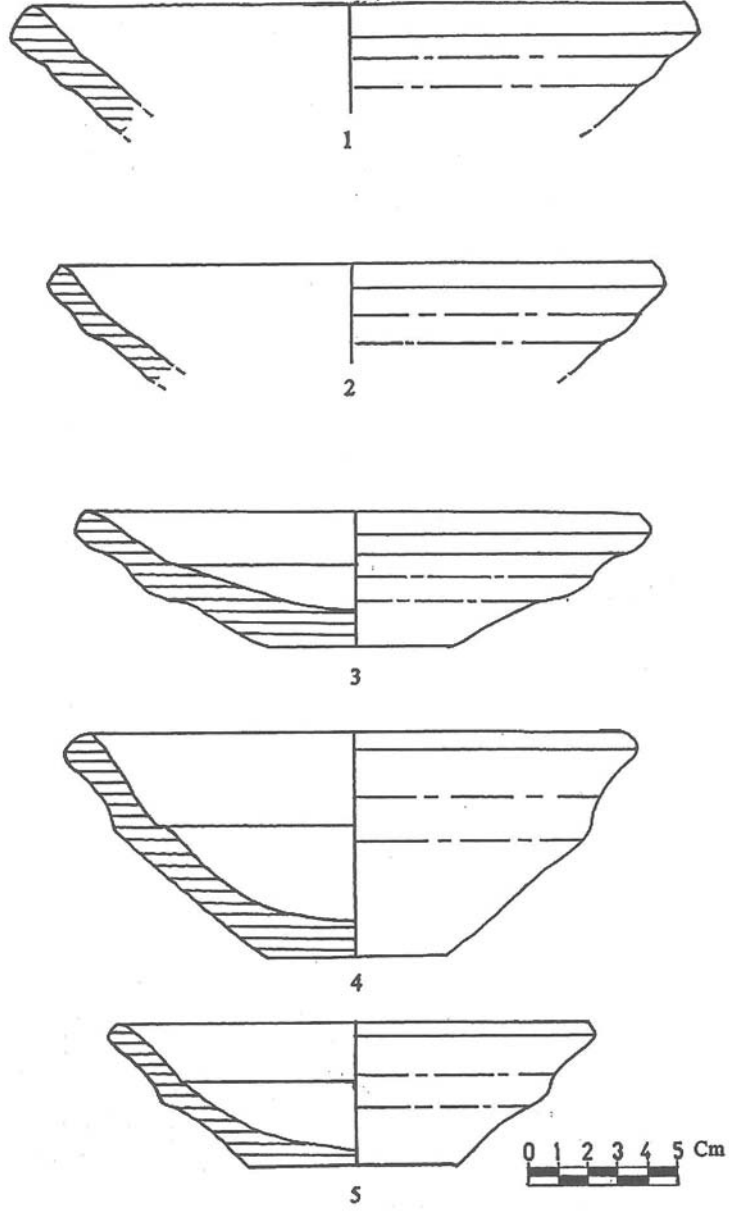
Resim 2: Üçtepe, Doğu açmaları.

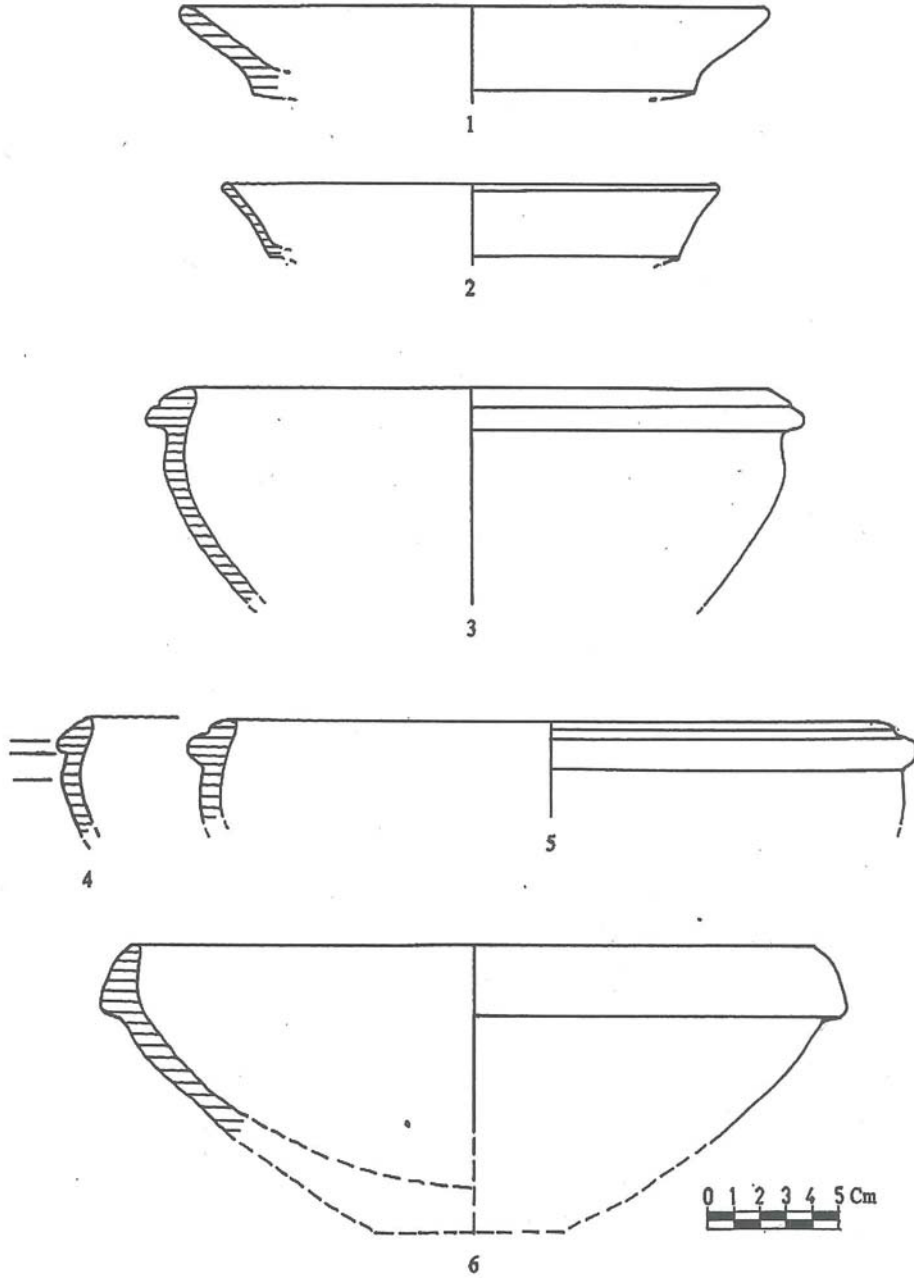
Resim 3: Üçtepe, Doğu açmaları.

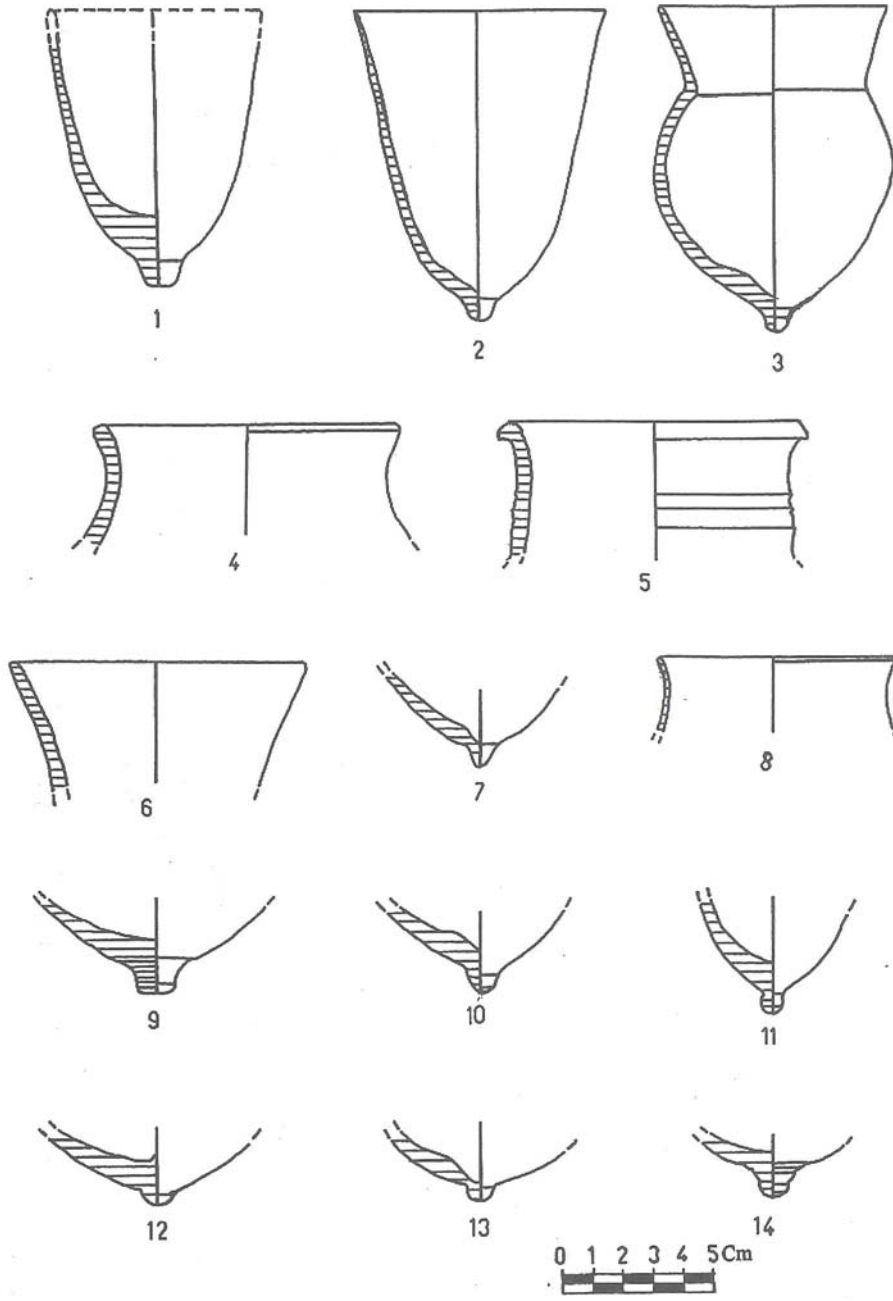
Resim 4: Üçtepe, 9. yapı katı çanaklarından seçme örnekler (Çanak çömlek tanımları için bkz. Köroğlu 1998).

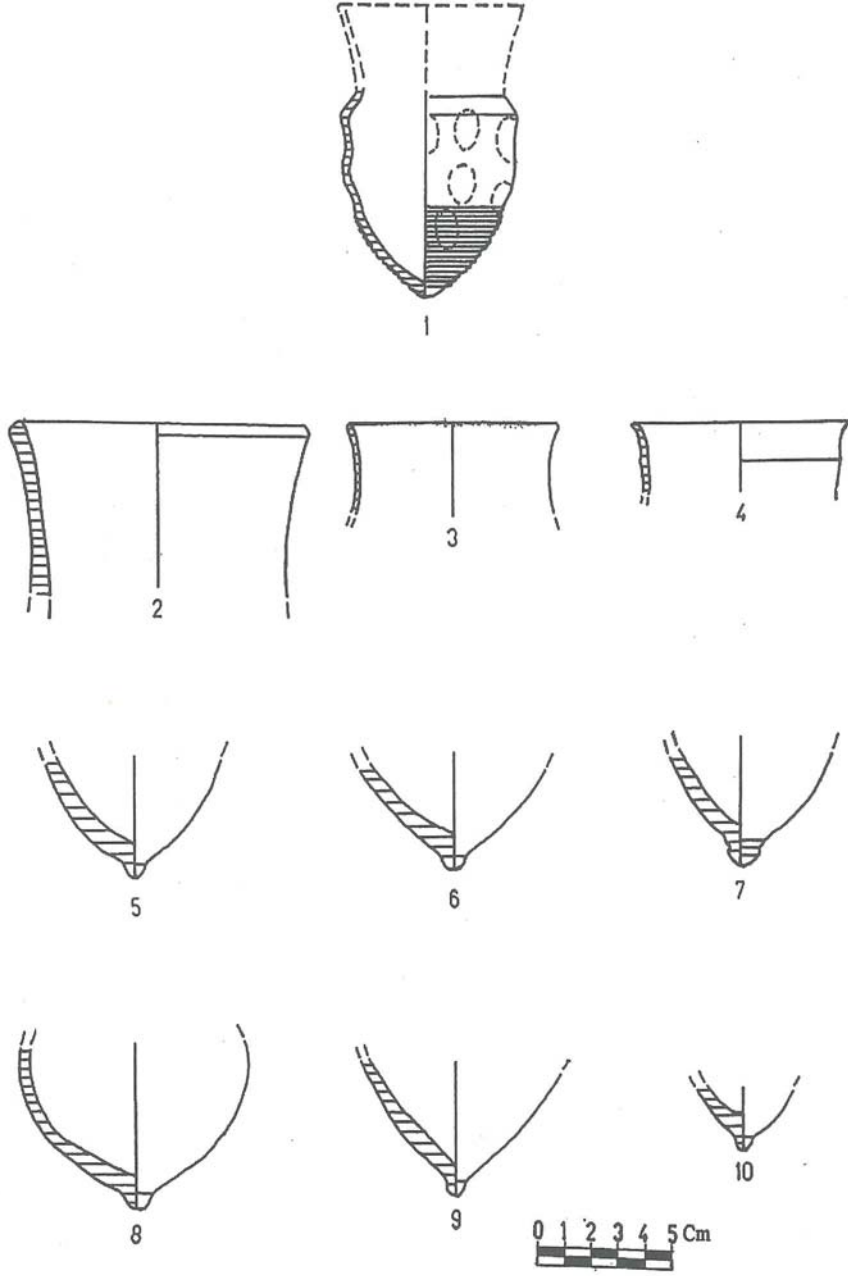
Resim 5: Üçtepe, 7-8. yapı katı çanaklarından seçme örnekler.

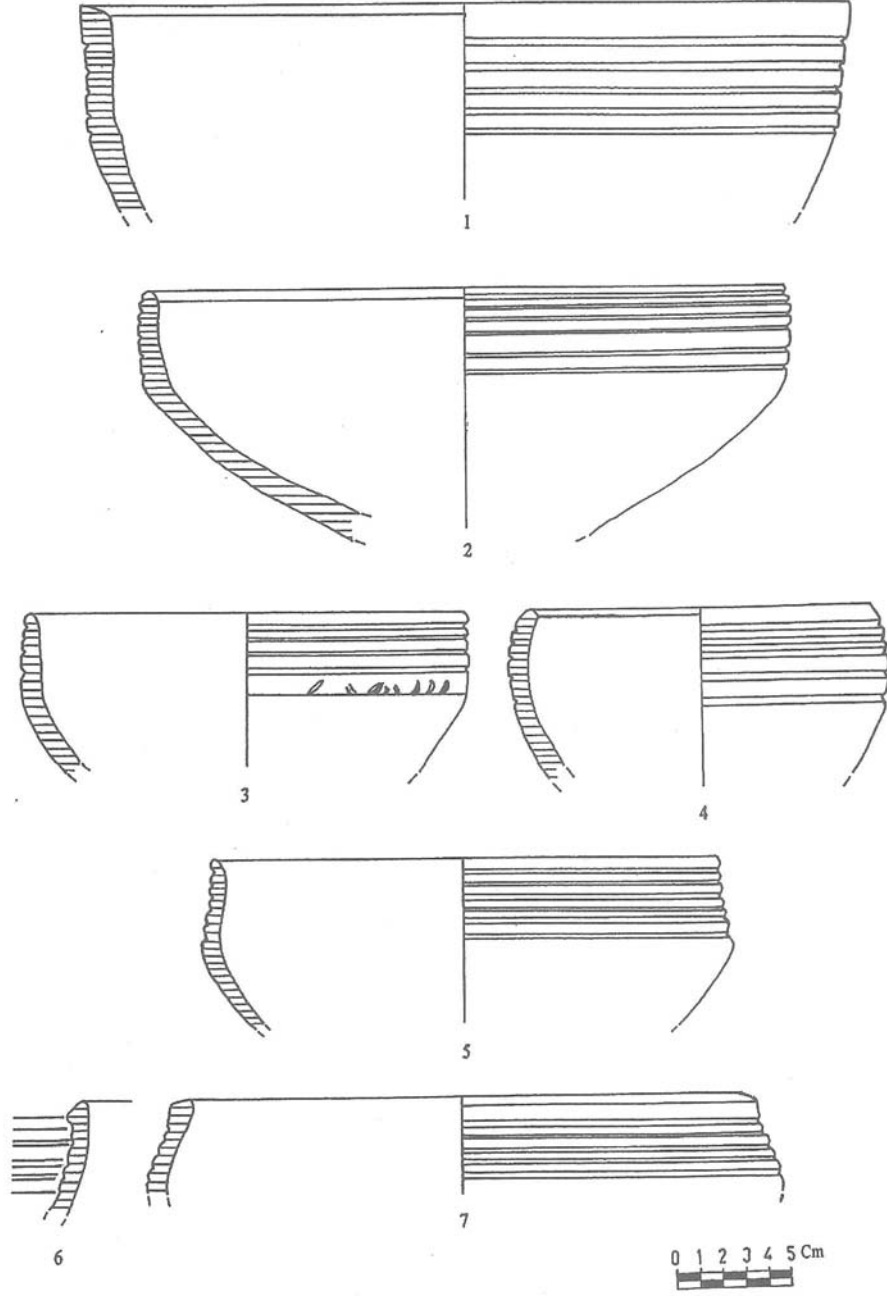
Resim 6: 9. yapı katı (1-2) ve 7-8. yapı katı (3-6) çanaklarından örnekler.

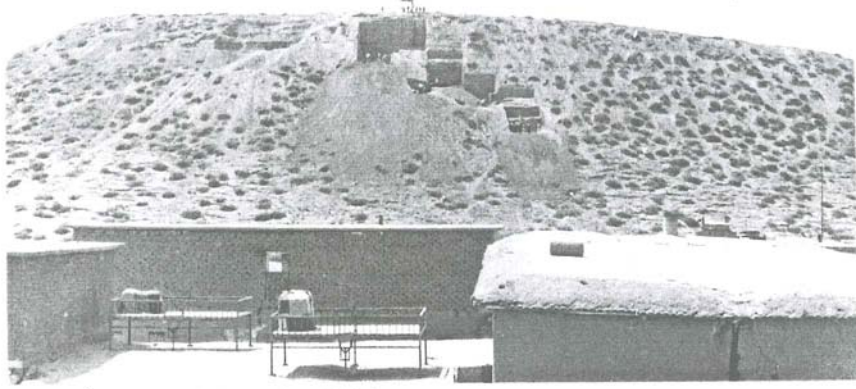
Resim 7: Üçtepe, 9. yapı katı kadehleri.

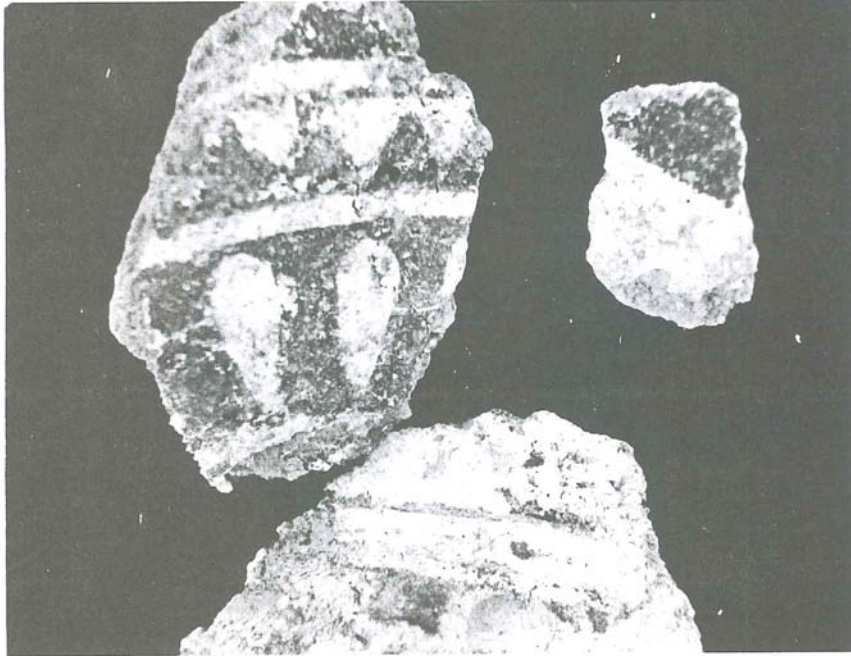
Resim 8: Üçtepe, 7-8. yapı katı kadehleri.

Resim 9: Eliaçık (Köpekli) (1-4), Kazancı (5) yüzey araştırmasından ve Üçtepe (6-7)'den 8. yapı katından yivli seramik örnekleri.

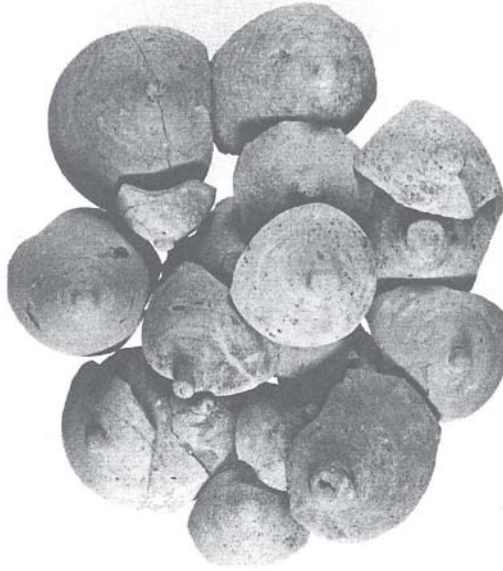
Resim 10: Üçtepe, Doğu Açmaları, doğudan.

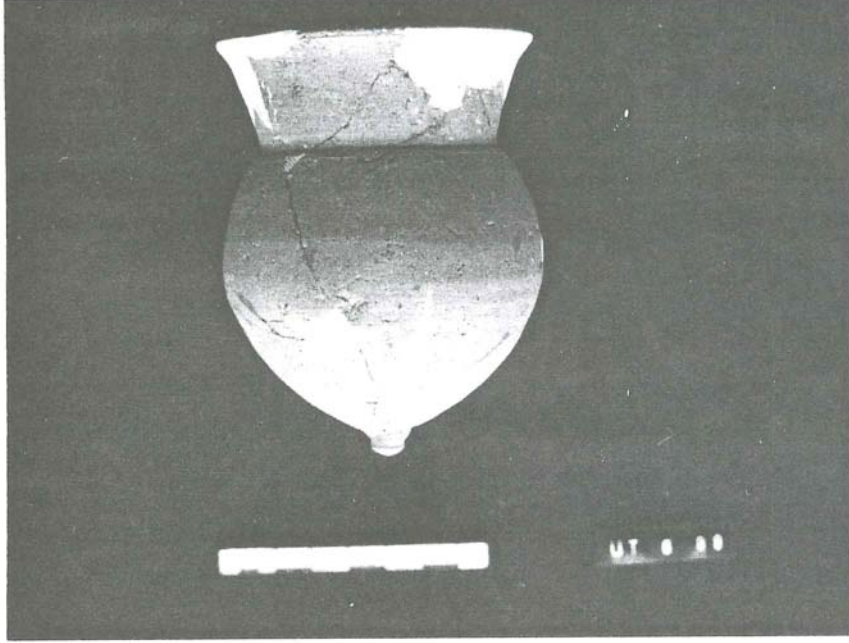
Resim 11: Üçtepe, geç Yeni Assur (7.yk) yapı katı duvar resmi parçaları (VII. Açma).

Resim 12: Üçtepe, geç Yeni Assur (7. yk) yapı katı pişmiş tuğlalarla yapılmış kanal (I. Açma).

Resim 13: Üçtepe, Orta ve Yeni Assur dönemi kadeh dipleri.

Resim 14: Üçtepe, Yeni Assur dönemi dibi memecikli kadeh.